

BOHEMA IR BOHEMININKAS JURGIO KUNČINO APSAKYMŲ RINKINYJE „LABA DIENA, PONE ENRIKE!“

1

Bohema – vienas iš tų sociologijai, literatūrologijai bei kultūrologijai rūpimų reiškinių, kuriuos dėl jų nepastovumo ir efemeriškumo sunku moksliskai analizuoti, apibrėžti bei klasifikuoti. Nepaisant to, mėginimų apibūdinti bohemą ir kaip sociokultūrinį reiškinį, ir kaip ryškią poezijos bei prozos kūrinių temą įvairiais laikais buvo nemažai, o daug žymių su menais bei literatūra susijusių žmonių, nors ir labai skirtingų asmenybių ir kūrėjų, buvo ir yra vadinami bohemaininkais (pvz., F. Villonas (F. Vijonas), Ch. Baudelaire'as (Š. Bodleras), J. Valles'as (Ch. Valesas), A. Ginsbergas (A. Ginsbergas), J. Keroucas (Dž. Kerualas), A. Strindbergas (A. Strindbergas), S. Przybyszewskis (S. Pšibiševskis)...). Šis sąrašas galėtų būti pratęstas iki kelių šimtų pavardžių. Vienaip ar kitaip su bohemiškąja savivoka susiję ir nemažai lietuvių kūrėjų, pradedant A. Strazdu, J. Herbačiausku, B. Sruoga, K. Binkiu, S. Šemeriu, J. Aisčiu, baigiant V. Kukuliu ir J. Kunčinu.

Europietiškos literatūrinės bohemos istorijai – ne mažiau kaip 200 metų, o bohemos vaizdavimas literatūroje, pasak norvegų literatūrologo J. Thono (J. Tono), turi ilgą, aiškią ir stiprią tradiciją. Tiesa, bohemaininkais (*les bohemiennes*) dar XV a. prancūzai ėmė vadinti jų šalį užplūdusius čigonus, manydami, jog jie atklydę iš dabartinės Čekijos dalies – Bohemijos, tačiau klajoklišką gyvenimo būdą naujai aktualizavo ir išaukštino romantikai, čigoniško laisvumo idealą padarę neatsiejama romantiko įvaizdžio dalimi. Tam tikrą ideologinį turinį bohema įgavo XIX a. pabaigoje, kai „rinkos ekonomika grįsti santykiai pakeitė seniai įtvirtintą mecenatystę“ (Elizabeth Wilson, „The bohemization of mass culture“). Tada bohema tampa jau aiškiau apibrėžiamu socialiniu vienetu; ji jau gali būti traktuojama kaip subkultūra – t. y. kultūra, hierarchiškai esanti „žemiau bendros, vyraujančios, pirmaelės kultūros“ (J. A. Cuddon „A Dictionary of Literary Terms and Literature Theory“). Kaip ir kiekviena subkultūra, bohema taip pat turi savo slengą, savitą vertybių sistemą, jai priklausantys individai pasižymi daugiau ar mažiau tik šios subkultūros atstovams būdinga apranga, elgesiu, gyvenimo būdu bei specifine veikla.

Minėtas J. Thonas išskiria tokius bendriausius „internacionalinius“ bohemos bruožus:

- 1) programinis individualizmas;
- 2) opozicija „pinigų visuomenei“;
- 3) panieka autoritarinėms institucijoms (mokyklai, šeimai, buržuazijos pasauliui apskritai, darbui);
- 4) egoizmas, polinkis į ekstaziškas patirtis, dažniausiai pasireiškiantis smarkiu alkoholio ir narkotikų vartojimu;
- 5) polinkis į seksualinę laisvę;
- 6) bohemaininkai linkę idealizuoti kriminalinius nusikaltėlius, visus visuomenės atstumtuosius, taip pat ir psichinius ligonius, apskritai beprotybės būseną.

Taip pat svarbu, kad bohema – miesto reiškinys, susijęs su XIX a. pabaigos–XX a. pirmosios pusės Vakarų Europos urbanizacija. Bohemos menininkai rinkdavosi rajonų, kuriuose gyveno, kavinėse, ten susiformuodavo ir iširdavo savotiškos bohemaininkų grupuotės. Ilgainiui tam tikri miestų rajonai

buržuazijos sluoksniuose įgavo blogą reputaciją, nes buvo siejami su bohema (tokiais bohemos simboliais tapo Paryžiaus Monmartras, Londono Soho, Miuncheno Švabingo rajonas; Vilniuje tokiu rajonu neabejotinai gali būti laikomas Užupis). Todėl, analizuojant bohemos gyvenimą vaizduojančius kūrinis, dažniausiai labai svarbi būna miesto topografija, personažų ir miesto santykis.

Bohemos terminą XIX a. savo veikaluose išpopuliarino H. Murger (Enri Miurže), ypač boheminko mitą įtvirtino pagal jo libretą 1896 m. pastatyta G. Puccini'o (Dž. Pučinio) opera „Bohema“. XX a. pradžios Anglijoje boheminko mitą toliau kultivavo O. Wilde'as (O. Vaildas), o 5–6 dešimtmetyje JAV kilęs bitnikų judėjimas boheminko figūrai suteikė nemažai naujų bruožų. Bitnikai (vėliau – hipiai) boheminko įvaizdį susiejo su nesibaigiančiomis betikslėmis kelionėmis, džiazu, bugivugiu, narkotikų vartojimu ir homoseksualizmu.

Ryškus bohemos, kaip reiškinių, lūžis, jos transformacijos momentas – jau praėjusio XX a. antroji pusė, ypač pabaiga. XX amžiaus pabaigoje bohema prarado daugelį anksčiau turėtų ypatybių, tarp jų ir pačią svarbiausią – aiškią opoziciją buržuazijai bei masinei kultūrai. Bohemos istoriją tyrinėjanti britų kultūrologė E. Wilson (E. Wilson) iškelia naują reiškinį – masinės kultūros bohemizaciją, jos užuomazgų įžvelgdama netgi jau minėto H. Murger darbuose (akcentuojama, kaip bohemos vertybės po truputį tampa populiarios, pereina į masių manieras, pasidaro jų žavėjimosi objektu), o šio reiškinio kulminaciją teoretikė sieja su vadinamosios X (Dykūnų) kartos (*X (Slacker) generation*) pasirodymu.

2

Recenzuodamas Jurgio Kunčino romaną *Kasdien į karą*, Marius Burokas rašytoją pavadino puikiu amatininku ir talentingiausiu „vidutinio“ romano (turimas omenyje „vidutinis“ skaitytojas) autoriumi. Toje pačioje recenzijoje pažymima ir „novelistinė“ rašytojo talento prigimtis, nes romano „siužetas, jei apskritai toks buvo, subyra į daugybę šmaikščių, puikiai papasakotų novelių“. Šio ir kitų produktyvaus rašytojo romanų ištakos – 1996 m. išleistas (parašytas gerokai anksčiau) apsakymų rinkinys *Laba diena, pone Enrike!*. Tai pasakytina ir apie stilių (gebėjimas įdomiai pasakoti, šmaikštumas, komizmas), ir apie temas bei siužetus (menininkų, valkatų, prasigėrusių inteligentų ir kitų visuomenės autsaiderių gyvenimas, totalitarinio režimo kuriozai). Vadinasi, galima sakyti, jog ši knyga daugiau ar mažiau reprezentuoja visą J. Kunčino prozą.

O jos vertinimas – gana nevienaprasmis. Viena vertus, daugelis pripažįsta, jog J. Kunčino apsakymai parašyti meistriškai: kalba tiršta, personažai ryškūs ir įsimenantys, intrigos sumegztos neblogai (R. Šerelytė, L. Jakimavičius, M. Burokas), kita vertus, priekaištaujama dėl perdėto plepumo, supanašėjusių siužetų, vulgarybių pertekliaus ir „išklibusių“ vertybių (V. Kubilius, R. Granauskas). Pasak V. Kubiliaus, J. Kunčino proza – tai „ašarų ir juoko, komizmo, buitinių smulkmenų ir elementarių, pamatinių žmogaus jausmų mišinys“, o R. Granauskas vertina dar kategoriškiau: „jis [J. Kunčinas] leidžia romaną po romano apie tai, kaip visą jaunystę nepaliaudamas gėrė „vaisiuką“ ir alkoholinės psichozės apimtas kovojo su Sistema, iš vidaus ją griaudamas ir garsiai protestuodamas“ (R. Celencevičius, *Respublika*). Iš esmės su tokiu požiūriu nebus polemizuojama, tačiau šiame tekste į J. Kunčino apsakymų rinkinį *Laba diena, pone Enrike!* žvelgiama kaip į priklausantį įvade trumpai apibrėžtai bohemietiškos literatūros tradicijai, o tai, mano manymu, gali paaiškinti nemažą jo prozos ypatybių.

Pasak J. Thono, bohema, būdama marginalinės kultūros reiškiny, egzistuoja kaip magistralinės kultūros šešėlis, opozicija, protestas, netgi kaip pajuoka, ironija, karikatūra. Todėl, analizuojant minėtą rinkinį, vienu aspektu pasirenkama komizmo sąvoka, kuri traktuojama kaip bendras tekstų konstravimo principas, taikomas kalbai, charakteriams ir pasaulėžiūrai. Kadangi bohemos idėja neatsiejamai susijusi su nostalgija (bohemininkai linkę idealizuoti praeitį, pasak Elizabeth Wilson taiklios pastabos, – „bohema visuomet yra vakar“), nostalgija taip pat pasirenkama kaip apsakymų analizės aspektas. Ji čia yra ir tam tikrą būvį, požiūrį, bendrą jauseną ir vertybių hierarchiją nusakanti sąvoka, apsakymuose visų pirma įkūnijama savotišku pasakotojo ir personažų sąmokslo.

Su personažų lygmeniu susijęs trečiasis aspektas, pavadintas bohemininko mitologija (bohemos atstovai visuomet linkę blefuoti, jie suinteresuoti, kad jų figūros būtų mitologizuojamos, ir patys prie to prisideda). J. Kunčino apsakymuose minėta bohemininko mitologija pasireiškia kaip personažų įvaizdžiais, siužetais, temų ir keliamų problemų pobūdžiu sąmoningai kuriama tam tikra ideologija.

Komizmas visų pirma pasireiškia kalba. Dažniausios šio lygmens komizmo formos J. Kunčino apsakymuose – kalbinio žaidimo priemonės, tokios kaip kalambūras ar paronomazija. Iš komizmo rūšių, susijusių su kalba, ypač minėtinas sąmojis ir pokštas. Visos šios priemonės atitinka vaizduojamų personažų socialinę padėtį, profesiją (šiuo atveju ir jos neturėjimas įprastiniu atžvilgiu taip pat gali būti profesija, pvz.: profesionalus girtuoklis, valkata, svieto perėjūnas ir pan.). Dėl to ir J. Kunčino personažų juokavimo objektas dažniausiai yra su alkoholiu, narkotikais, seksu, valkatavimu susiję dalykai, kylantys iš pakliuvusių į netikėtas situacijas veikėjų poelgių, reakcijų ar būsenų. Pvz., apsakyme „Kėgelbanas“ sugretinami ir sujungiami žodžiai „lyrikas“ ir lotyniškas baltosios karštinės pavadinimas *delirium tremens*; taip gaunamas komiškas dviprasmiškas naujadaras „delyrikas“, skirtas baltosios karštinės kamuojamam poetui apibūdinti. Arba apsakyme „Niekieno namai“ valkataujantis neiškaus teatro aktorius save ironiškai pavadina stoiku: „Esu išsilavinęs valkata-aktorius, netgi stoikas“. „Stoike“ jie vadina barą, kur galima gerti stačiam, kad daugiau tilptų. Stoikas prie „stoikės“. Tai beveik chrestomatinis kalambūras. Vartojamas drauge su ironijos figūra, jis turi ir gana ryškų pasaulėžiūros potencialą: herojaus autoironija sumišusi su savo vertės jautimu (jis ne šiaip sau valkata, bet išsilavinęs valkata-aktorius; be to, jis ne šiaip sau aktorius ir juolab ne koks konformistas, o laisvas menininkas, bohemininkas, stojiškai išgyvenantis režimo persekiojimą ir likimo bei pagirių siunčiamus smūgius).

Tokia pozuojanti, blefuojanti laikysena labai būdinga daugeliui knygos herojų. Štai kaip pokštauja antraštinio apsakymo „Laba diena, pone Enrike!“ herojus ponas Enrikė. Važiuodamas iš Paupio į centrą ir „būdamas labai vangus“ pamiršta, kad sėdi troleibuse ir užsirūko. Pasipiktinusiai poniutei Enrikė pareiškia: „O žinot, madam, pas mums Krokuvoj visuose tramvajuose rūkoma!“ Toks vaizdavimo būdas šiek tiek primena riterių ar vokiečių šelmių romanų herojų: jis šaunus, sąmojingas, gudrus, linkęs pameluoti, tačiau geraširdis, neagresyvus. Štai ir Enrikė „griausmingai nusikvatojo ir užgesino cigaretę“. Ir, be abejo, kaip ir dera tikram herojui, bendraudamas su moterimis Enrikė galantiškas ir mandagus: net ir „ramstydamas „Literatų“ barą, jis spėdavo pasakyti keletą komplimentų poniai Šabaniauskienei. Plevėsa didžiąja šio žodžio prasme.“

Lygindami su šelmių romanais, atkreipiame dėmesį į tai, jog čia taip pat kuriama šaunumo samprata. Ji – svarbi bohemos, kaip subkultūros vertybių hierarchijos, dalis. Tokiu pat šaunumo kodeksu vadovaujasi dauguma personažų, jį palaiko ir stiprina pasakotojas:

„Aš pagalvoju apie jį, bet be jokios širdgėlos: juk tokiems kaip aš Enrikės gyvenimas liko puikiu pavyzdžiu, tokio tik pavydėt belieka! Tokio: svaigaus, greito, įvairaus, pilno visokiausių žmonių, kupino įvykių, mašinų, bokalų, kelionių, scenų, moterų ir prisiminimų. Tokio, kuris lyg volas vis

greitėdamas rieda nuo kalno, net zvimbdamas iš smagumo, o apačioj žaliuoja minkšta kaip kilimas kapų žolė.“

Tai galima laikyti daugelio knygos personažų credo. Tokia boheminko samprata akivaizdžiai siejasi su bitnikų ir ypač hipių ideologija (plg. jų šūkį „Live fast, love hard, die young“), taip pat ir daugeliu atveju, juos kopijavusiais Rusijos „stiliagomis“. (Po Stalino mirties SSSR kilęs jaunimo judėjimas, susijęs su tuo metu šalyje pasireiškusiomis demokratizacijos užuomazgomis. „Stiliagų“ gyvenimo būdas daug kuo priminė hipius: jie taip pat vaikščiojo suplėšytais džinsais, klausėsi džiazo, tapė, gyveno savotiškais komunomis ir gausiai vartojo alkoholį.)

Čia galima kalbėti apie apsakymuose sąmoningai kuriamą reiškinį, kuris anksčiau buvo pavadintas boheminko mitologija. (Mitas čia suprantamas R. Barthe'o (R. Barto) aktualizuota prasme, t. y. kaip naujųjų laikų mitas. Jis atlieka ideologinę funkciją, o ideologija funkcionuoja mitais.) Jos esmę sudaro propaguojamos bohemiško šaunumo vertybės, bohemos adoravimas, išreiškiamas atitinkamomis teksto struktūromis.

Apsakymų veikėjai – Vilniaus „demimondo“ gyventojai, veiksmo laikas – „brandžiojo socializmo laikai“. J. Kunčino personažai atsiduria šiek tiek panašioje situacijoje, kaip ir XIX a. pab.–XX a. pr. Vakarų Europos boheminkai, tik jų „oponentas“ – ne industrinės valstybės biurgerių visuomenė, o totalitarinės sovietinės valstybės represinis aparatas, nepripažįstantis jokių visuomenės pakraščių. Kaip ir XIX a. pab. Prancūzijos kavinių bohema, taip ir J. Kunčino apsakymų personažai stengiasi priešintis, nesutapti su visuomene, kurios paribyje jie gyvena. Išmetami iš darbo, nuolat persekiojami milicijos, jie maištauja ir geria neišsiblaivydami, vieno personažo žodžiais tariant, „kad tik smegenėlės nenustotų zvimbusios“. Galiausiai pakliūva į alkoholikų gydyklas-kalėjimus ar baigia gyvenimą apšnerkštame bute, netgi tiesiog prie alubario.

Čia labai svarbi pasakotojo pozicija, nes nuo jo priklauso, į kurią pusę pasisuks tokio pobūdžio tekstai. Būtent pasakotojas mistifikuoja vietas, žmones, įvykius, susijusius su bohemos gyvenimu. Vien tokia mistifikacija pagrįstas apsakymas „Tėvo kapas“. Jame keli vaikataujantys menininkai prisimena ir atpasakoja muzikanto Džiugo Mikučionio gyvenimo istoriją: nuo jo išmetimo iš pučiamųjų orkestro iki mirties, perdozavus alkoholio, prie kavinės „Tėvo kapas“.

Nepaisant ironijos degraduojančio Džiugo atžvilgiu ir grotesko bei juodojo humoro apsakymo pabaigoje (muzikanto mirtis prie „Tėvo kapo“), aiškiai jaučiamas pasakotojo solidarumas:

„Jau keleri metai nebėra Džiugo M., saksofonisto su katarakta, šelmio, intriganto, širdžių ėdiko, girtuoklio, pasakoriaus, išdaigininko! Gero vyro, gero šalaputrio, pažadūno ir taip toliau.“

O vieta, kurioje jis mirė, taip pat nepaisant nemažos ironijos dozės, mistifikuojama ir mitologizuojama. Džiugo draugai apie jo mirtį kalba beveik taip, kaip kalbama apie didvyrio mirtį (plg. kario mirtį mūšio lauke ar pan.):

„– Štai čia jis stovėjo, va šitoj vietoj, – sako Mykolas Snarskis, restauratorius profesionalas, savo taurės draugui, muzikantui Česlavui N. – Pargriuvo, dar pašliaužė gal kelis metrus, tik sugargaliavo, ir fiit! Gatavas.“

Taip bohemos pamėgtos landynės tampa garbingą praeitį, kuri dar ir ironizuojama, menančiais ženklais, o patys boheminkai – didvyriais, žuvusiais nelygioje kovoje su Sistema, savo talentu ir alkoholiu. Taip įvykdoma pagrindinė Barthes'o nurodyta mito sukūrimo sąlyga: konkrečių aplinkybių sąlygoti įvykiai pateikiami kaip visiškai „natūralūs“, ir taip gimsta boheminko mitas.

Kyla logiškas klausimas: kas slypi šiame pasakotojo ir personažų sąmoksle, kokia bendra jausena duoda pagrindą atsirasti bohemos adoravimui ir mitologizavimui J. Kunčino apsakymuose? Tai, man rodos, ir yra anksčiau minėta nostalgija. Trumpa šios sąvokos istorija. Ji pirmą kartą pavartota ne literatūrologijoje, o psichiatrijoje: XVII a. šiuo terminu pavadinta depresija, pasireiškianti sunkia namų

ilgesio forma. Terminas graikiškas: *nostos* – „sugrįžti namo“, *algos* – „skausmas“. XIX a. nostalgija praranda psichiatrijos termino konotacijos ir tampa labiau psichologinę būklę apibūdinančia sąvoka. Į filosofiją šis terminas ateina su I. Kantu, pabrėžusiu, jog paprastai žmonės, po ilgo nebuvimo grįžę namo, nusivilia, nes iš tikrųjų jie nori grįžti ne į vietą, bet į laiką; o tai yra neįmanoma (Linda Hutcheon (Linda Hačėn), „Irony, Nostalgia, and the Postmodern“).

XX a. pab. L. Hutcheon apibrėžė ir šiuolaikinę nostalgiją, susiedama ją su ironija ir apskritai su komizmu. Ir ironijai, ir komizmui būdingas dviplaniškumas: komizmas remiasi dviem planais – pasakytu ir nepasakytu, o nostalgija – dviem laikais – praeitimi, kurios ilgimasi ir kuri idealizuojama, ir dabartimi, kurią stengiamasi ignoruoti, joje ir vėl išgyvenant praeitį. Postmoderniai nostalgijai būdinga sąsaja su komizmu, ypač su ironija: „Postmodernioji kultūra žino, kas tai yra nostalgijos pagundos bei rizika, todėl, būdama vis tiek nostalgiška, stengiasi šį jausmą išgyventi ironizuodama (Linda Hutcheon).

Būtent taip elgiasi Kunčino pasakotojas ir personažai. Beveik visuose apsakymuose nuolat pasikartoja atodūšiai:

„– Tai, sako, jau nebus ir „Tėvo kapo“, – pasitinka juos Šlioma, šviesbruvis žydas, – nebus, nebus, nebus“ („Tėvo kapas“); „Jokių muštynių, vien ginčai, ginčai ir grasinimai. Kava kainuoja aštuonias kapeikas, o stiklas vengriško rislingo – dvidešimt šešias! Paryžius! Turėdamas apie 2 rb, gali čia sėdėti per dieną“ („Rotonda“); „Bet kam toji Rotonda, tiesiog karvė ant kelio, tai kas, kad šventa! [...] Jau niekas nebeperdažo, pavasariais nebevelka patobulintų stalų su pririštom kėdutėm, grindys noriai pūva, o ir ne tik grindys“ („Rotonda“); „...ir dabar, nuo anų dienų praslinkus „tūkstančiui metų“, išvydęs gatvėje jau gerokai sustambėjusį ir pliktelėjusį kompozitorių, aš visuomet prišoku prie jo: „Malonu matyti gyvųjų tarpe!“ Tik ano juodo humoro šituose žodžiuose kažkodėl nebeliko. Nebeliko jokio humoro“ („Liutaurėlis“).

Ironija akivaizdi, bet ir nostalgija nenuginčijama. Daugelis knygos tekstų gali būti motyvuojami būtent nostalgija: siekiama pabūti su žmonėmis, kurių nebėra, dar kartą išgyventi praėjusį laiką. Tie žmonės – konkrečiu laiku gyvenę boheminkai, kurių nuotykių ir žygių mitologizuojami. Čia gali iškilti natūralus klausimas: ką dar, be įvairiausių „žygių“, nuotykių, gertynių ir postringavimų, veikia J. Kunčino apsakymų herojai – „pamišėliai, melomanai, svingėriai, blioderiai, vestuvių ir laidotuvių fotografai, eksrekordininkai ir eksčempionai, šūkių baltom raidėm ant raudono audeklo rašytojai, mūrininkai, staliai, valkatos, svieto perėjūnai...“? Juk visa ši marga publika tarsi ir nėra tikri rašytojai ar menininkai. Tačiau būtent dėl to jie ir laikytini tikrais boheminkais, o J. Kunčino prozą (ir ne tik analizuojamo rinkinio apsakymus) galima traktuoti kaip bohemos gyvenimą vaizduojančią kūrybą.

Pasak E. Wilson, su bohemos idėja yra susiję keli paradoksiški momentai. Visų pirma boheminkas yra boheminkas būtent todėl, kad jis, nieko nekurdamas arba turėdamas keletą fragmentiškų darbų, didžiuojasi vien galimybe, jog jie gali būti atmesti biurgerių visuomenės (J. Kunčino atveju – komunistinės valstybės literatūros ir meno funkcionierių). Iš čia išplaukia pats didžiausias paradoksas: tai, kas „normalioje“ visuomenėje būtų laikoma nesėkme (t. y. auditorijos panieka, atmetimas), bohemos pasaulyje laikoma didžiausiu pasisekimu. Taigi boheminkas, net ir nieko nekurdamas, tarsi atstovauja elitinei kultūrai, tačiau jo elitizmas sureikšminamas iki paradokso. J. Kunčino apsakymuose šis paradoksas jo vaizduojamam boheminkui suteikia ne tik nepriklausomo menininko, bet ir šiek tiek karikatūriško patrioto –sovietinės Sistemos priešininko – bruožų.